

Derivaatta

ESITIEDOT: ■ reaalifunktiot, ■ funktion raja-arvo

KATSO MYÖS: ■ derivointisäännöt, ■ alkeisfunktioiden derivaatat

1/6

■ Sisältö

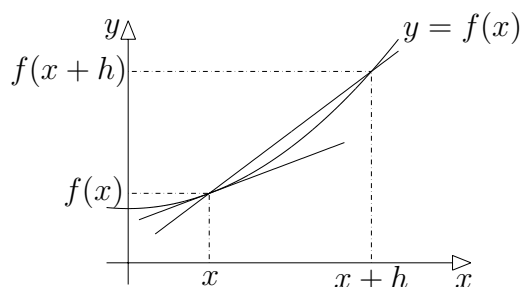
■ Hakemisto

Derivaatan määritelmä

Olkoon x kiinteä tarkastelupiste. Reaalimuuttujan reaaliarvoisen funktion f *derivaatta* tässä pisteessä — merkitään $f'(x)$ — voidaan luonnehtia kahdella tavalla: 1) geometrisesti, jolloin kyseessä on käyrän $y = f(x)$ pisteeseen $(x, f(x))$ asetetun tangentin kulmakerroin, tai 2) analyttisesti *erotusosamäärän* raja-arvona:

$$f'(x) = \lim_{h \rightarrow 0} \frac{f(x+h) - f(x)}{h}.$$

Erotusosamäärässä $[f(x+h) - f(x)]/h$ on nimittäjässä argumenttiarvojen $x+h$ ja x erotus; osoittajassa on vastaavien funktionarvojen erotus. Geometrisesti tulkituna erotusosamäärä tarkoittaa pisteiden $(x, f(x))$ ja $(x+h, f(x+h))$ kautta asetetun suoran — käyrän $y = f(x)$ sekantin — kulmakerrointa. Rajaprosessissa $h \rightarrow 0$ pisteet lähestyvät toisiaan ja sekantti muuttuu tangentiksi.

Derivaatalle käytetään seuraavia merkintöjä:

$$f'(x) = D f(x) = \frac{df}{dx} = \frac{d}{dx} f(x).$$

■ funktio
(reaali-)

■ käyrä (taso-)

■ tangentti
(suora)

■ kulmakerroin

■ raja-arvo
(funktion)

■ sekantti
(suora)

Derivaatta

ESITIEDOT: ■ reaalifunktiot, ■ funktion raja-arvo

KATSO MYÖS: ■ derivointisäännöt, ■ alkeisfunktioiden derivaatat

2/6

■ Sisältö

■ Hakemisto

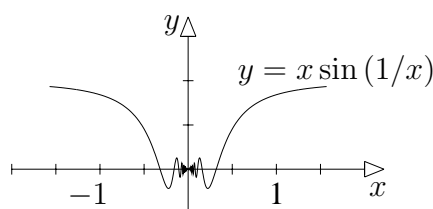
Derivoituvuus

Derivaatta, so. erotusosamäärän raja-arvo ei välttämättä ole olemassa. Jos se on, funktiota sanotaan *derivoituvaksi* kyseisessä pisteessä x .

■ raja-arvo
(funktion)

Esimerkkejä funktioista, jotka jossakin pisteessä eivät ole derivoituvia, ovat a) $f(x) = |x|$ origossa ja b) $f(x) = x \sin(1/x)$ samoin origossa (missä määritellään $f(0) = 0$). Edellisen kuvaajalla on origossa kärki, jälkimmäisen käyttäytyminen on paljon monimutkaisempaa:

■ kuvaaja

Funktion määritelmä on siinä määrin yleinen, että on helppoa muodostaa myös funktioita, jotka eivät ole missään derivoituvia tai ovat derivoituvia vain muutamissa pisteissä. Esimerkiksi määrittelemällä $f(x) = x^2$, jos x on rationaalinen, ja $f(x) = -x^2$, jos x on irrationaalinen, saadaan funktio, joka on derivoituva vain origossa.

■ rationaaliluku
■ irrationaaliluku

Derivaatta

ESITIEDOT: ■ reaalifunktiot, ■ funktion raja-arvo

KATSO MYÖS: ■ derivointisäännöt, ■ alkeisfunktioiden derivaatat

3/6

■ Sisältö

■ Hakemisto

Differentiaali

Määritellään kahden muuttujan funktio $\epsilon(x, h)$ asettamalla

$$\epsilon(x, h) = \frac{f(x+h) - f(x)}{h} - f'(x).$$

Koska derivoituvalla funktiolla erotusosamäärän raja-arvo on derivaatta, on

$$\lim_{h \rightarrow 0} \epsilon(x, h) = 0.$$

Kertomalla eo. yhtälö symbolilla h ja siirtämällä termejä yhtäläisyysmerkin puolelta toiselle, saadaan

$$f(x+h) - f(x) = f'(x)h + h\epsilon(x, h),$$

missä funktion lisäys $f(x+h) - f(x)$ välillä $[x, x+h]$ on hajotettu kahdeksi termiksi: Edellinen termi

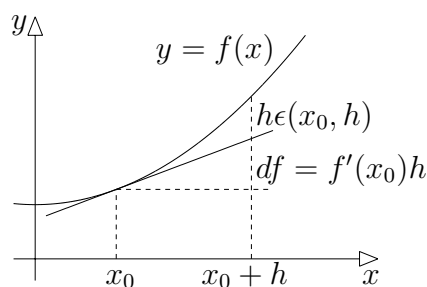
■ funktio
(kahden
muuttujan)

■ raja-arvo
(funktion)

■ väli
(reaaliakselin)

$$df = f'(x)h$$

on funktion *differentiaali*, jälkimmäistä $h\epsilon(x, h)$ (missä $\lim_{h \rightarrow 0} \epsilon(x, h) = 0$) kutsutaan yleensä *korjaustermiksi*. Differentiaalın sanotaan edustavan funktion f lisäyksen lineaarista (suoraviivaista) osaa. Funktiol lisäyksen hajottamista tällä tavoin kutsutaan funktion *differentiaalikehitelmäksi*.

Tekemällä differentiaalikehitelmässä korvaukset $x \rightarrow x_0$, $x+h \rightarrow x$, $h \rightarrow x-x_0$ se voidaan kirjoittaa muotoon

$$y = f(x) = f(x_0) + f'(x_0)(x - x_0) + (x - x_0)\epsilon(x_0, x - x_0).$$

Korjausterman pois jättäminen voidaan tämän perusteella luonnehtia siten, että käyrä $y = f(x)$ tulee korvatuksi tangentilla $y = f(x_0) + f'(x_0)(x - x_0)$.

Differentiaalikehitelmästä nähdään myös, että derivoituva funktio on aina myös jatkuva:

$$\lim_{x \rightarrow x_0} f(x) = \lim_{x \rightarrow x_0} [f(x_0) + f'(x_0)(x - x_0) + (x - x_0)\epsilon(x_0, x - x_0)] = f(x_0).$$

■ käyrä (taso-)

■ tangentti
(suora)

■ jatkuvuus

Derivaatta

ESITIEDOT: ■ reaalifunktiot, ■ funktion raja-arvo

KATSO MYÖS: ■ derivointisäännöt, ■ alkeisfunktioiden derivaatat

4/6

■ Sisältö

■ Hakemisto

Korkeammat derivaatat

Jos funktio f on jollakin tarkasteluvälillä derivoituva välin jokaisessa pisteessä, tulee tällä välillä määritellyksi *derivaattafunktio* $f'(x)$. Jos tämä on derivoituva välin pisteessä x , saadaan alkuperäisen funktion *toinen derivaatta* eli *toisen kertaluvun derivatta*:

$$\frac{d}{dx}f'(x) = f''(x) = D^2f(x) = \frac{d^2f}{dx^2},$$

missä kolme viimeksi mainittua ovat tavallisimmat tavat toisen derivaatan merkitsemiseen.

Jos funktio $f''(x)$ saadaan määritellyksi jollakin välillä, voidaan jatkaa samaan tapaan ja saadaan *korkeampien kertalukujen* derivaatat $f'''(x)$, $f''''(x)$, jne.

Jos derivaatan kertaluku on kovin suuri, sitä ei enää ole mukavaa merkitä yläpilkuilla. Vaihtoehtoinen merkintätapa on käyttää sulkuihin pantua yläindeksiä, esimerkiksi $f''''(x) = f^{(4)}(x)$.

Derivaatta

ESITIEDOT: ■ reaalifunktiot, ■ funktion raja-arvo

KATSO MYÖS: ■ derivointisäännöt, ■ alkeisfunktioiden derivaatat

5/6

■ Sisältö

■ Hakemisto

Esimerkkejä derivaatan laskemisesta erotusosamäärän raja-arvona

Funktion $f(x) = x^5$ derivaatta pisteessä x saadaan kehittämällä erotusosamäärä binomikaavan avulla:

$$\begin{aligned}\frac{(x+h)^5 - x^5}{h} &= \frac{x^5 + 5x^4h + 10x^3h^2 + 10x^2h^3 + 5xh^4 + h^5 - x^5}{h} \\ &= 5x^4 + 10x^3h + 10x^2h^2 + 5xh^3 + h^4.\end{aligned}$$

■ binomikaava

■ binomikaava

Kun $h \rightarrow 0$, lähestyvät kaikki muut termit nollaa paitsi ensimmäinen ja derivaattaksi saadaan siis $5x^4$.

■ raja-arvo
(funktion)

Funktion $f(x) = \sqrt{x}$ derivaatta pisteessä $x > 0$ saadaan vastaavalla tavalla muokkaamalla erotusosamäärää siten, että sen raja-arvo voidaan laskea:

$$\begin{aligned}\frac{\sqrt{x+h} - \sqrt{x}}{h} &= \frac{(\sqrt{x+h} - \sqrt{x})(\sqrt{x+h} + \sqrt{x})}{h(\sqrt{x+h} + \sqrt{x})} \\ &= \frac{x+h-x}{h(\sqrt{x+h} + \sqrt{x})} = \frac{1}{\sqrt{x+h} + \sqrt{x}} \xrightarrow{h \rightarrow 0} \frac{1}{2\sqrt{x}}.\end{aligned}$$

Derivaatta

ESITIEDOT: ■ reaalifunktiot, ■ funktion raja-arvo

KATSO MYÖS: ■ derivointisäännöt, ■ alkeisfunktioiden derivaatat

6/6

■ Sisältö

■ Hakemisto

Derivaatan historiaa

Differentiaalilaskennan samoin kuin integraalilaskennan — lyhyemmin matemaattisen analyysin — keksijöinä pidetään englantilaista Isaac Newtonia (1642 – 1727) ja saksalaista Gottfried Wilhelm Leibnizia (1646 – 1716). Samantyyppisiä ideoita oli kyllä esiintynyt jo varhemminkin. Mm. ranskalainen lakimies ja matemaatikko Pierre de Fermat käytti oleellisesti derivointia polynomien maksimien ja minimien etsimiseen 1600-luvun alussa. Integraalilaskennan historia ulottuu vielä paljonkin varhaisempiin aikoihin; ensimmäiset ideat voidaan hieman näkökulmasta riippuen löytää jo vanhalta ajalta.

Newtonin pääteos *Philosophiae naturalis principia mathematica* käsittelee fysiikkaa ja taivaanmekaniikkaa, joihin hän soveltaa jo aiemmin kehittämiään (mutta julkaisemattomia) differentiaali- ja integraalilaskennan menetelmiä sekä päättymättömiä sarjoja. Esitystapa ja merkinnät poikkeavat nykyään käytetystä; derivaatan käsitettä vastaa Newtonin 'fluxio'.

Leibniz oli yleisnero, joka tutki matematiikan ohella lakia, filosofiaa, teologiaa ym. ja toimi pitkään diplomaattina. Differentiaali- ja integraalilaskennan hän kehitti ilmeisestikin Newtonista riippumatta. Seurauksena kuitenkin oli riita prioriteetista.

Newtonin ja Leibnizin jälkeen analyysia kehittivät monet: sveitsiläinen Bernoulli'n suku, jossa oli useita matemaatikkoja 1600-luvun lopulta 1800-luvun puoliväliin, niinikään sveitsiläissyntyinen Leonhard Euler (1707 – 1783), joka oli professorina Pietarissa ja Berliinissä, Ranskan suuren vallankumouksen ja Napoleonin aikalaiset Joseph Louis Lagrange, Pierre Simon de Laplace, Jean-Baptiste-Joseph Fourier, ym., saksalainen Carl Friedrich Gauss (1777 – 1855), ranskalainen Augustin Louis Cauchy (1789 – 1857).

Monet näistä matemaatikoista olivat myös huomattavia matemaattisia fyysikoita, jotka kehittivät taivaanmekaniikkaa, optiikkaa, virtausmekaniikkaa, jne.

Analyysin kehitys on jatkunut viime ja tällä vuosisadalla yhä abstraktimpaan suuntaan.

■ analyysi

■ Newton

■ Leibniz

■ Fermat

■ polynomi

■ maksimi ja minimi

■ maksimi ja minimi

■ sarja

■ Bernoulli

■ Bernoulli

■ Euler

■ Lagrange

■ Laplace

■ Fourier

■ Gauss

■ Cauchy